

Термінологічна та методологічна невизначеність українських досліджень у царині літератури факту

Роботу виконано на кафедрі теорії літератури, зарубіжної літератури та журналістики ВНУ ім. Лесі Українки

У статті йдеться про підсумки й перспективи українських досліджень у царині документалістики, аналізуються їх результати впродовж останніх двох десятиліть. Вводиться поняття «екстремальні свідчення», котрим польські дослідники називають автентичні документальні тексти про виняткові події суспільно-історичного значення. **Ключові слова:** документальна література / документалістика, література факту, методологія, еґо-текст, табірний текст, екстремальні свідчення, художня біографія.

Koloshuk N. G. Terminological and methodological indetermination of the Ukrainian researches in the branch | field of the non fiction. The article is devoted to the results and the prospects of Ukrainian researches in the non fiction knocoledge, it's result's are being analysed for she last two centuries. The concept "extreme evidence" is leading in, Polish researchers call by it authentic documentary texts about exceptional events of social and historical significanse.

Key words: non fiction, methodology, ego-text, prison-camp text, extreme evidences, belles biography.

Вивчення документальної літератури (літератури факту / nonfiction) та мистецтва (кіно, фотографії тощо) – досить специфічна міждисциплінарна галузь наукової гуманітаристики. З одного боку, в усьому світі вони представлені поважними філософськими, історичними, культурологічними та спеціально-філологічними працями й есеїстикою: Емануель Левінас, Ганна Арендт, Мішель Фуко, Ролан Барт, Цветан Тодоров, Сьюзен Зонтаґ та інші. З огляду на це в Україні пошвавився інтерес до документальної літератури, вона дедалі більше представлена як об'єкт спеціальних досліджень, зокрема й у галузі літературознавства. Від 1980-х років, коли публікувалися поодинокі літературознавчі монографії («Літературний портрет» В. Барахова, 1980; «Збагнути день суший» В. Здоровеги, 1988; «Українська письменницька мемуаристика: природа, еволюція, поетика» О. Галича, 1991) і нечисленні статті, донині їх опубліковано десятки, захищено більш як півтора десятка докторських і кандидатських дисертацій.

З другого боку, загальний рівень цих досліджень залишає сподіватися кращого: попри те, що окремі праці кожна по-своєму цікава і змістовна, в остаточному рахунку на цій царині літературознавча наука топчеться на місці, бо вже понад три десятиліття перебуває на тому ж етапі, з якого й починала ще

за радянських часів, адже проблеми залишилися ті самі, хіба що задавнилися і стереотипізувалися:

- не закріпилися загальноприйняті визначення документальної літератури та ієрархії її складових – окремих жанрів і жанрових різновидів (хоча саме на це були спрямовані зусилля чи не всіх українських дослідників, а перші праці Олександра Галича, котрий представив досить цілісну і безумовно багату картину її розвитку від давніх часів до сьогодення [див.: 2], з'явилися ще на початку 1990-х);
- документалістика не представлена у підручниках та посібниках і наукових програмах у курсі історії нової української літератури поруч із власне художніми (белетристичними) жанрами прози [див.: 5; 6];
- немає відповідної критики; на появу документальних книг вона реагує спорадично, бо ще й не бралася виробляти критерії їх оцінки, аби різносторонньо, глибоко аналізувати та оцінювати появу таких видань, уводити їх в загальний літературний процес та суспільно-політичний дискурс; без адекватної критики вони й надалі залишатимуться на маргінесі;
- не склалася традиція розгляду української документалістики в контексті світової – про зарубіжні літератури в цьому аспекті наші дослідники пишуть рідко, здебільшого просто згадують для порівняння (щоправда, є вагомі винятки – як-от праця Наталії Торкут [19]).

Загалом вивчення документалістики у нас перебуває, сказати б, на емпірично-прикладному рівні (накопичуємо матеріал, намагаємося застосувати до його тлумачення певну термінологію, яка ніяк не стане справді термінологією – тобто загальноновживаною системою дефініцій і класифікацій), а тому й цікавить досить вузьке коло фахівців-філологів. Очевидно, щоб справа зрушила з місця, треба шукати нові методологічні підходи, а не просто залучати до розгляду ті чи інші раніше не розглянуті документальні тексти чи й жанрові різновиди. Подекуди таке залучення досить поверхово обґрунтоване, а вибір матеріалу дослідження викликає непорозуміння. До прикладу: вже не одна дисертація представляє «художню біографію» як документальний жанр, хоча

очевидно, що в сучасній літературі це або чистої води белетристика (навіть та, котра нібито «на документальній основі»), щó переважну більшість авторів ні до чого не зобов'язує) і мала би розглядатися в системі прозових різновидів сучасної белетристичної прози, або це науково-популярна продукція чи публіцистика.

Проблемний стан вивчення документалістики як специфічної сфери красного письменства відбито в нових літературознавчих довідниках. Донедавна жоден з українських довідників, окрім п'ятитомної УЛЕ («Українська літературна енциклопедія»), котра починала виходити ще за радянських часів (т. 1 – 1988 р. [див.: 13]), не подавав визначень **«документ»**, **«документальна література»**, **«література факту»** чи **«nonfiction»**. Самостійні жанри (**епістолярій, мемуари, щоденники, автобіографія** тощо) представлені розрізнено, нема чіткого їх співвіднесення із загальним, родовим поняттям – документальна / нефікційна література [див.: 7; 11]. Нарешті Ю. Ковалів у двотомній «Літературознавчій енциклопедії» (2007 р.) подав стислі статті **«Документ»** і **«Документальна література»**, однак вони викликають більше запитань, ніж дають відповідей. Адже як «документ» представлені «історично достовірні письмові джерела, до яких належать пам'ятки писемності, літературні твори, рукописи, маніфести чи декларації певних літературних шкіл, угруповань тощо» [10, 293]. А «документальна література», у свою чергу, представляє «художньо-публіцистичні, науково-художні твори (нариси, нотатки, хроніка, репортаж), що ґрунтуються на повному або частковому використанні документальних джерел [тобто див. «Документ»? але там зовсім інше визначення – Н. К.]. Вони різняться від історичних жанрів, хронік, літописів, діаріушів, щоденників, мемуарів [тоді які ж жанри становлять «документальну літературу»? – Н. К.] способом використання документальної бази, що, не зазнаючи типізації та вимислів, закладає структурні підвалини твору, зосереджується на аналізі відповідно фіксованого матеріалу, що іноді компонується на засадах зіставлення й монтажу» [10, 294]. Як приклади названо... відомі «художні біографії»

зарубіжних та українських авторів – від «Життя Гайдна, Моцарта і Метастазіо» та «Життя Россіні» Стендаля (30-ті рр. ХІХ ст.) до «Аліни й Костомарова» В. Петрова (30-ті рр. ХХ ст.). А нефікційна література веде початок від найдавніших часів розвитку світової культури. Оскільки цей ряд у Ю. Коваліва замикають «Чорнобиль» Ю. Щербака та «Набої для розстрілу» Г. Снегірьова (щоб їх споріднює із «художніми біографіями?»), сприймається він як алогічний.

Щоб ж до конкретних жанрів, котрі за традицією відносяться до документалістики, – Ю. Ковалів просто переніс визначення із раніших словників, не переймаючись неузгодженістю зі спрощеним і спримітивізованим визначенням у статтях «Документ» та «Документальна література». Поняття «література факту», широко вживане у польському літературознавстві як аналог вітчизняній дефініції «документальна література» та світовій nonfiction [див.: 19; 20; 21; 22; 23; 24 тощо], подається лише як «принцип об'єктивізму, обстоюваний футуристами», що позначився на польському письменстві [10, 566]. Терміни **nonfiction** / «нефікційна література» взагалі відсутні.

У російських літературознавчих енциклопедіях бачимо схожу ситуацію: за радянських часів найавторитетніший довідник КЛЭ («Краткая литературная энциклопедия», її останній – підсумковий і доповнювальний – 9-й том видано 1978 р.) подав статтю про «документальну літературу» [14], з котрою як із родовим поняттям були співвіднесені автобіографія, щоденник, літопис, мемуари, епістолярій тощо. Така ж співвіднесеність у пізнішому ЛЭС («Литературный энциклопедический словарь» 1987 р.) [9]. Однак у найновішій «Литературной энциклопедии терминов и понятий» (2001 р.) подається лише скорочена стаття В. С. Муравйова «Документальное» (він же був автором відповідних ширших статей про документалістику – «документальную літературу» – в КЛЭ та ЛЭС), а в статтях інших авторів – «Дневник», «Исповедь», «Летопись», «Мемуары», «Путешествие», «Эпистолярная література» – поняття «документ» чи «документальна література» не згадуються, тобто нема співвіднесення із родовим поняттям [8].

Очевидно, українські та російські літературознавці не враховують досвід західних колег, для яких така співвіднесеність очевидна, і саме очевидність, термінологічна визначеність дає свободу неординарному, не вузькоекспериментальному трактуванню. Скажімо, у фундаментальній монографії Єжи Швєньха «Literatura polska w latach II wojny światowej» (2000 р.) в окремому розділі йдеться про «літературу екстремальних випробувань» («VI. Literatura doświadczeń ekstremalnych»), а в межах розділу виділяються підрозділи «Голокост» («1. Holocaust») і «Концентраційні табори» («2. Obozy koncentracyjne») [25, 245 – 262]. В українських сучасних дослідженнях маємо зовсім інше спрямування: з півтора десятка докторських і кандидатських дисертацій, захищених у 1997 – 2007 рр., теми яких стосуються вивчення документалістики, третина присвячені все тій же **художньо-біографічній прозі** (праці Богдана Мельничука, Олега Дацюка, Галини Грегуль, Ірини Акіншиної, Ірини Савенко, Тетяни Черкашиної, Олени Скнаріної), ще третина (праці І. Василенко, Володимира Кузьменка, Інги Веріго, Галини Маслюченко, Катерини Танчин, Нелі Момот, Людмили Морозової) – **письменницькому епістолярієві та літературним мемуарам**¹ (і лише поодинокі (Петра Білоуса [1], Наталії Торкут [19], Надії Денисюк [3]) виходять поза освоєні досить вузькі межі в царину давньої або зарубіжної літератури й теорії літературознавства.

Природно, що висновки українських літературознавців, як і слід було чекати, при такому підході показують: віз (проблем) і нині там². Тобто приблизно на тому ж рівні, що й десятиліття назад. Не маємо ні термінологічної визначеності, яку б відбивали словники й підручники, ні чітко виробленої жанрової ієрархії, ні критики, яка мала би оперативно реагувати на появу документальних текстів, ні цілісного погляду на документалістику в контексті

¹ Це найбільш досліджувані у нас жанри документалістики (особливо епістолярій), однак вони теж розглядаються, як правило, у досить вузькому аспекті – як допоміжні / маргінальні, як доповнення при вивченні художньої спадщини видатних митців. Показовою є монографія Галини Мазохи «Український письменницький епістолярій другої половини ХХ століття: жанрово-стильові модифікації» (К., 2006), де йдеться про лист як самостійний жанр, однак найбільшу вагу в ньому, на думку дослідниці, має «просопографічна інформація» – дані про світогляд, характер, душевний та фізичний стан авторів-письменників у певні часові проміжки, біографічні дані, творчі плани і т. ін., якої в такому обсязі не містять інші види джерел [с. 100]. Наразі з'явилися дослідження української епістолярної критики (праці Лесі Вашків).

² Про них ішлося також у попередній нашій статті «Екстремальні свідчення в сучасній українській літературі та підсумки і перспективи вітчизняного вивчення документалістики», яка наразі не опублікована.

конкретної історичної доби. Останній аспект (історичний контекст), в інтенсивнішому аналізі якого вже назріла суспільна потреба, загалом представлений поодинокими дисертантськими потугами, що не знаходять підтримки у колег, ба й самі не представляють перспектив. Наприклад, у дисертації Наталії Тимощук ідеться про тему голодомору в українській прозі – переважно про белетристичні твори, а документальні «екстремальні свідчення», публіковані віднедавна в унікальних виданнях, навіть не згадано [17].

Проблема, як бачимо, вагома, адже йдеться про напрацювання нових методологічних засад, які визначать подальше вивчення нашої культури й історії. Передусім варто розширити (орієнтуючись на спрямування світової гуманітарної думки) коло текстових джерел, котрі мусять, нарешті, потрапити у поле уваги літературознавців, – ввести до нього ті самі «екстремальні досвіди» (*doświadczenia ekstremalne*), не лише письменницькі, а загалом усі, які залишені епохою, які збереглися (адже збереглися поодинокі, які свідчать про досвід мільйонів!). Про них ідеться не лише у польських дослідників, але й у поважних авторів цілого світу – зокрема у працях Ц. Тодорова [див. недавно перекладену по-українськи: 18]. Таке розширення поля досліджень важливе вже саме по собі, але ще важливіше постільки, поскільки відкриває шлях новим методологічним принципам, на які необхідно спиратися, щоб небелетристичні тексти розкривали дослідникові свою глибину й вагомо представляли епоху та національну культуру. Лише на їхній основі (белетристика при цьому повинна бути допоміжною сферою, а не навпаки!) можемо робити висновки про людську природу, яку у ХХ столітті виявилось можливим спотворити нелюдським стражданням, про межу страждань і межі зла та його мотиви, про неминучу деперсоналізацію й нівеляцію людського як у жертвах, так і в катах. Висновки, перевірені винятковим досвідом тих, хто вижив і зумів його засвідчити... Отже, доцільно розглядати документалістику, а саме его-тексти (щоденники, мемуари, листи, автобіографічні нариси, сповіді, залишені для потомків в автентичному вигляді, без белетризації), крізь призму антропологічної, герменевтичної, феноменологічної методології.

Термін «его-текст», запозичений в істориків, віднедавна вживається у працях зарубіжних літературознавців, котрі вивчають документальні тексти-свідчення [див.: 12; 26; 27]. В українських довідникових виданнях, у статтях та дисертаціях про документальну літературу його практично не вживають (або вживають у далекому від документалістики дискурсі [див.: 15]), хоча незрідка пишуть про статус особистісного свідчення, в якому «**документальна домінанта**» (О. Скнаріна) діалектично взаємодіє із суб'єктивізмом [див.: 2; 16 та ін. праці цих дослідників].

Тексти его-документів при всій їхній тематичній та жанровій і поетикально-художній неоднорідності / нерівноцінності потребують особливої методики аналізу кожного конкретного свідчення. Вона повинна враховувати не лише критерії достовірності матеріалу та яскравість вираженої авторської суб'єктивності, а й цілу систему ідейно-поетикальних характеристик, передусім: масштаб узагальнення окремого людського досвіду; мистецтво відбору вражень, документів і фактів; точність і неповторність деталей, обставин, характеристик, представлених через суб'єктивну авторську оцінку; спосіб включення у текст реальних документів; вміння передати особистий досвід через конфлікт прозріння / загартування / воскресіння душі у стражданнях; безстрашність свідчень усупереч тенденціям суспільного замовчування «білих плям» історії; авторська здатність подолати зжиті ідеологічні стереотипи; жанрова і стилістична свобода та вправність оповіді; вихід поза естетичні канони своєї доби у формуванні неповторної структури документального свідчення; здатність викликати ефект катарсису скупими «позаестетичними» засобами документального письма; розкриття авторської особистості максимально одверто і вміння бачити й показувати інших людей.

Наше дослідження табірному тексту, який передусім включає чимало «екстремальних свідчень», привело до висновків про особливе методологічне спрямування подальших студій на цій ділянці літературного процесу [див.: 6]. Зокрема важливо враховувати: табірний текст як частина літератури факту в цілому виявляє очевидне руйнування утопічних проектів модерної доби.

Найважливіші ментально-естетичні засади, які формуються постмодерною парадигмою, – ставлення до майбутнього, до ідеалу суспільного устрою і до людської природи, перспектива «кінця історії» й позиція митця-скриптора, ентропія персонажа та подібні знакові ідеї постмодерну – набули визначеності під безпосереднім впливом табірної дискурсу, оскільки породжений ним документальний еґо-текст прочитується як *Utopia incarnata* і становить невід’ємну частину сучасного антиутопійного мислення, є ґрунтом і передумовою його формування.

Табірна документальна проза як література «екстремальних свідчень» ХХ ст. пов’язана із сучасним світовим літературним контекстом численними тематично-проблемними зв’язками, до того ж вона дає новий матеріал, через який формуються нові архетипи й естетичні критерії. Варто було би продовжити дослідження конкретних текстів саме в цьому напрямку – зв’язок літератури факту із масовою кудьтурою та з літературним процесом у цілому.

Сучасна масова культура охоче запозичає стереотипні образи насильства, породжені табірним світом. Однак у літературі факту бачення насильства позбавлене, як правило, будь-якої естетизації. Тому вона породжує ефект очищення / катарсису самим процесом сповіді реальних людей про реальні страждання – людей, котрі виявилися здатними перетворити власний біль на духовну силу і не втратили тверезості в оцінці насильства, не піддалися спокусі його естетизації. У нашій критиці не прийнято зіставляти твори сучасної масової белетристики з архетипними образами, які беруть початок у тюремно-табірному тексті. А саме в такому зіставленні «круті» герої бандитських чи терористських бойовиків постануть у своїй першопочатковій страхітливо-огидній суті, тоді як до масової аудиторії вони переважно доходять у сфальшованому до невпізнанності гламурному вигляді та ще й в ореолі вестернізованого, захопливого «героїзму» кічового зразка. Критика виявляється не здатною представити дійсно вагомі висновки, безпосередньо пов’язані з життям пересічних громадян – більшості народу, з пам’яттю мільйонів про реальне насильство у вседержавних масштабах.

Література факту була й залишається полігоном, на якому проходить випробування страхітлива антиутопія постмодерної доби. Вона є невід'ємною складовою сучасної постмодерної культури на східнослов'янських теренах, бо була одним зі шляхів, на яких ця культура формувалася, виявляючи себе у створенні гіперреальності, в ідеологічному та естетичному еkleктизмі, у стиранні межі між елітарним та масовим мистецтвом. Те, що в Україні текст «екстремальних свідчень» не осмислений, не пережитий критичною рецепцією, не інституалізований як усенародний досвід, є величезною прогалиною в літературознавстві та й загалом культурології, не дає змоги об'єктивно й різносторонньо сприймати сучасну культуру.

Література

1. Білоус П. В. Паломницька проза в історії української літератури: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.01.01 / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – К., 1998. – 32 с.
2. Галич О. А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи: Монографія. – Луганськ: Знання, 2001. – 246 с.
3. Денисюк Надія. Художній світ і художня правда. Fiction and Truth в українській та англійській терміносистемах: Навчально-методичний посібник. – Тернопіль: Лілея, 2002. – 102 с.
4. Історія української літератури XIX ст. / За ред. М. Т. Яценка: У 3 кн. – К.: Либідь, 1995 – 1997. – Кн.1 – 3.
5. Історія української літератури XX с.: Навч. посібник / За ред. В. Г. Дончика: У 2 кн. – К.: Либідь, 1993 – 1995 і наступні перевидання.
6. Колошук Надія. Табірна проза в парадигмі постмодерну: Монографія. – Луцьк: РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки «Вежа», 2006. – 500 с.
7. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.
8. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. Ин-т науч. информации по общественным наукам РАН. – М.: НПК «Интелвак», 2001. – 1600 стб.
9. Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. Редкол.: Л. Г. Андреев, Н. И. Балашов, А. Г. Бочаров и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 752 с.
10. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. Т. 1 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 608 с. – («Енциклопедія ерудита»).
11. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с. (та наступні перевидання).
12. Михеев М. Ю. Дневник как эго-текст (Россия, XIX – XX). – М.: Водолей Publishers, 2007. – 264 с.
13. Морозова Е. Ф. Документальна література // Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. – Т. 2: Д – К. – С. 85.
14. Муравьев В. С. Документальная литература // Краткая литературная энциклопедия. Т. 9: А – Я. – М.: Сов. энциклопедия, 1978. – С. 280.
15. Осадча Ю. В. Его-беллетристика як жанр: питання поетики (на матеріалі японської та української прози): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06 / Ін-т літ ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – К., 2006. – 20 с.
16. Скаріна Олена. Константні риси документально-художньої прози // Волинь філологічна: текст і контекст. Польська, українська, білоруська та російська літератури в європейському контексті: Зб. наук. пр. Вип. 6: У 2 ч. Ч. II. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 139 – 148.
17. Тимошук Н. М. Антитоталітарний дискурс української прози XX століття: проблематика голодомору та особливості її художньої реалізації: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 16 с.
18. Тодоров Цветан. Обличчям до екстремі / Пер. з фр. Я. Салига. – Львів: Літопис, 2000. – 416 с.
19. Торгут Н. М. Проблеми генези і структурування жанрової системи англійської прози пізнього Ренесансу (малі епічні форми та «література факту»). – Запоріжжя: Б. в., 2000. – 406 с.
20. Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopien-Sławińska A., Sławiński J. Słownik terminów literackich / Pód red. J. Sławińskiego. – Wyd. 2, poszerzone i poprawione. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo, 1989. – 656 s.

21. Gołaszewska M. Poetyka factu: Szkic o pogranicza estetyki i teorii literatury. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984. – 68 s.
22. Kwiatkowski J. Dwudziestolecie międzywojenne.–Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. – 598 s.
23. Lamarque P., Olsen S. Truth, Fiction and Literature. A Philosophical Perspective. – Oxford: Clarendon Press, 1994. – 481 p.
24. Studia o narracji / Pod red. J. Błońskiego, S. Jaworskiego, J. Sławińskiego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1982. – 312 s.
25. Święch J. Literatura polska w latach II wojny światowej. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2000. – 584 s.
26. Egodocument. <http://www.egodocument.net>
27. Egodocument. <http://www.fhk.cur.nl/enderzock/egodocument>

Відомості про автора:

Колошук Надія Георгіївна
канд. філол. наук, доц. кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури
Волинського національного університету ім. Лесі Українки
Домашня адреса: просп. Молоді, 8а, кв. 90, м. Луцьк, 43 024
тел. (роб.) (03322) 4-83-21